

Kolme ajallista näkökulmaa ukonvaajoihin. Kivikauden kiviesineet myöhempien aikojen kuriositeetteina

Timo Muhonen

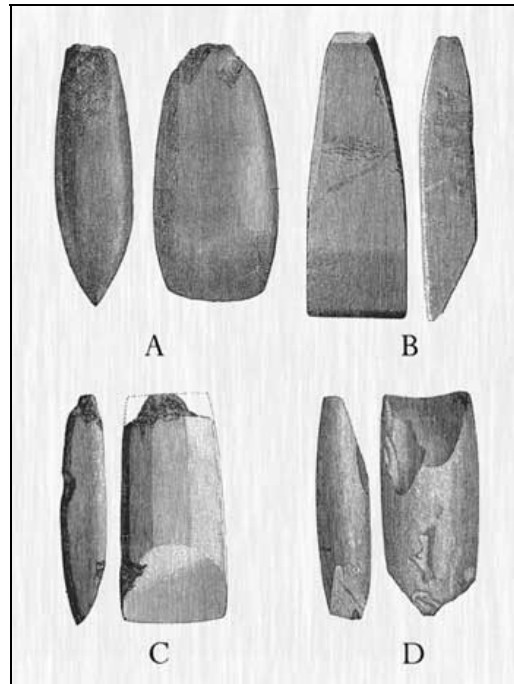
”Yhä puhutaan myös ukonvaajasta, mustasta kovasta kivikiilasta, jonka uskotaan löytyvän siitä paikasta, minne salama on iskenyt.”

Näin kirjoitti Kristfrid Ganander suomalaisten Ukko-jumalasta vuonna 1789 *Mythologia Fennicassa*. Kivikaudella valmistetuista kiviesineistä eli kansanomaisesti ukonvaajoista, joiden kansan mielessä saama alkuperä ja ominaisuudet ovat meidän näkökulmastamme ennen kaikkea mystisluonteisia, puhuttiin Suomessa vielä yli 100 vuotta Gananderin teoksen kirjoittamisenkin jälkeen. Kyseisiin kiviesineisiin liittyvä taikausko eli sitkeässä, mutta murtui lopulta tieteen edessä. Tämä ei ollut yksin suomalainen ilmiö, vaan se tapahtui samoihin aikoihin eri puolilla maailmaa.

Esine ajan virrassa

Esimerkiksi kulttuurin oman kokemuspäiriin ulkopuolelle jäävä esine tai ilmiö saa helposti kuriositeetin leiman. Tästä seuraa, että kuriositeetit ovat (luonnollisesti) kulttuurisidonnaisia, sillä jokaisessa ajassa ja paikassa on omat erikoiset esineensä ja ilmiönsä. Monet kulttuurit ovat kuitenkin kohdistaneet mielenkiintoa tiettyihin erikoisiin esineisiin hämmästyttävän samankaltaisella tavalla. Hyvä esimerkki tästä ilmiöstä on juuri kivikauden kiviesineisiin liittyvä myöhempi kansanperinne, jota tarkastelemalla eri aikoina tapahtunut esineiden merkityksellistäminen hahmottuu myös mielenkiintoisella tavalla. Kiviesineiden tapauksessa merkitykset ovat muuttuneet aikajanalla kivikausi-(rautakausi)/historiallinen aika-nykyaika siten, että näiden esineiden alkuperäiset käyttötarkoitukset ja tieto niiden alkuperästä on unohtunut, jossain vaiheessa mystifioitunut ja lopuksi parhaalla mahdollisella tieteellisellä tavalla rekonstruoitu.

Kivikaudella valmistettuihin kiviesineisiin aikoinaan liitettyjä ominaisuuksia voimme näin tuhansia vuosia myöhemmin osittain vain arvailla. Monet ovat varmastikin olleet ensisijaisesti työkaluja tai aseita, mutta erityisen taitavasti valmistettujen ja huolitellusti viimeisteltyjen esineiden kohdalla on niihin helppo liittää ajatuksia uskomusmaailmaan liittyvistä käyttötarkoituksista tai statusarvosta. Tiettyjen esineiden, kuten kuuluisan Kiuruveden kourutaltan, kohdalla nämä ajatukset saavat sikäläkin tukea, että ne ovat olleet kulumajälkien puuttuessa ilmeisen käyttämättömiä – ainakaan fyysinen työ ei niitä ole kuluttanut.

Kuva 1. Kiviesineitä kivideltä. Kuvassa oikokirves (A), kaksi tasataltta (B ja C) ja kourutaltoa (D). Myöhemmin vastaavat esineet saivat uuden merkityksen, kun ne tulkittiin ukonvaajoiksi.

Kiviesineitä valmistaneille ja käyttäneille ihmisille ovat niihin liittyneet ajatukset ja ominaisuudet olleet tietenkin ilmeisiä. Jossain kohtaa ihmisen ja esineen yhteys on kuitenkin katkennut, ja varhaisemmilta ajoilta peräisin olevien artefaktien alkuperää ja funktiota on jouduttu tarkastelemaan uusista lähtökohdista. Tällöin myös esineen alkuperä on täytynyt selittää jollakin tavalla, jotta se löytäisi paikkansa maailmassa; tuntematon, alkuperätön ja vailla ominaisuuksia oleva esine on ihmiselle ongelmallinen ja usein hyödytön.

Kun esine on päätynyt sen tekijään verrattaessa erilaisesta kulttuurisesta lähtökohdasta katsovan ihmisen käteen, on uusia merkityksiä syntynyt ja esineen historia saanut lisää syvyyttä: nykyään, postmodernin ajattelun puitteissa, puhumme esineen sisältämästä kulttuurisesta arvosta, johon sisältyy koko esineen historia sen valmistushetkestä nykypäivään asti². Ihmisen valmistama kiviesine muuttui jumalallista alkuperää olevaksi ukonvaajaksi³, suojelevia ja parantavia ominaisuuksia sisältäväksi kiveksi, joka oli iskenyt maahan salaman mukana. Tutkimuksen kautta se ymmärrettiin myöhemmin taas kiviesineeksi, jolla tosin on myös kansanomaiseen käyttöön ja uskomuksiin liittyvä historiansa.

Emma Blake on kirjoittanut tästä uudelleenmerkityksellistämisen ilmiöstä kiinteisiin muinaisjäänöksiin liittyen. Hänen mukaansa ihmiset ovat kautta esihistorian liittäneet kiinteitä muinaisjäänöksiä oman kulttuurinsa kontekstiin silloin, kun nämä oudot monumentit ovat olleet historiallista merkitystä vailla⁴. Tällaisesta onkin merkkejä läpi eurooppalaisen esihistorian⁵. Kyse on esihistoriallisen ihmisenkin kohdalla sekä

paralleelien etsimisestä että uusien merkitysten konstruoinnista. Nämä merkitykset eivät varmastikaan ole olleet tuulesta temmattuja, vaan niillä on ollut kiinteä yhteys kulttuurin kokemus- ja uskomusmaailmaan.

Blake näkee tämän muinaisjäännösten ja myöhempien ihmisten välisen merkitysten hakemisen ja rakentamisen kuvastuvan parhaiten toisiinsa liittymättöminä katkonaisina jaksoina, joissa vanhat merkitykset unohtuvat ja uusia synnytetään⁶. Kukin kulttuuri merkityksellistää ilmiöt ja esineet oman elämänpiirinsä puitteissa ja rajoissa⁷. Tämä ajattelu vaikuttaa pätevän kivikauden esineidenkin kohdalla, sillä kivikirveisiin, -talttoihin ja nuolenkärkiin liitetyt myöhemmät kansanomaiset uskomukset ovat rakentuneet maataloudesta elinkeinonsa saavan kulttuurin omista lähtökohdista⁸. Kun tieto pyyntiväestön tuhansia vuosia aikaisemmin valmistamista esineistä oli hävinnyt, saivat ne mystisen ja jumalallisen alkuperän, ja niihin on yhdistetty maata viljelevälle, pysyvän asutuksen kulttuurille tärkeitä uskomuksia mm. tulipaloilta suojautumiseen, kaskeamiseen, hedelmällisyyteen ja karjaonnoon liittyen.

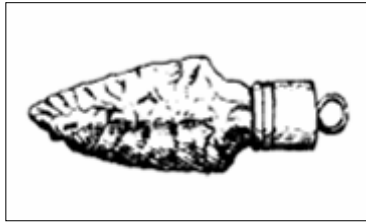
Maaginen esine = kuriositeetti?

Ennen kivikauden kiviesineisiin aikanaan liitettyjen kansanomaisten uskomusten kuvailua on syytä pohtia lyhyesti tässä kirjoituksessa jo käytetyn kuriositeetti-sanana soveltuvuutta ukonvaajojen yhteyteen. Mitä tulee näiden kiviesineiden synnyn ja käytön selittämiseen, ajatteli kivikauden ihminen tuskin niitä kuriositeetteina. Mutta tämän aikataason lisäksi kyseisiä artefakteja voidaan tarkastella ainakin paitsi kirjallisten lähteiden kattavan ajan osalta, myös nykyajan ihmisen silmin.

Kiviesineisiin jossain vaiheessa liitetty ukonvaaja-käsitys voi meidän näkökulmastamme tuntua erikoiselta, mutta on syytä varoa siirtämästä 2000-luvun ajattelutapaa sellaisenaan vuosisatojen takaiseen kontekstiin. On kuitenkin muistettava, että vaikka esimerkiksi Gananderin ajan kansa ei ehkä nähnyt ukonvaajojaan hämmästyttävänä esineinä sen jälkeen, kun se osasi selittää niiden synnyn, saivat niihin liitetyt voimalliset ominaisuudet ihmiset etsimään, löytämään ja käyttämään näitä kivikauden ihmisen valmistamia kirveitä, talttoja ja nuolenkärkiä sellaisissa tarkoituksissa, joissa maalliset voimat eivät auttaneet. Usko ukonvaajoihin oli aitoa ja niiden sisältämä voima oli kansalle varmaankin luonnollinen ja maailmanjärjestykseen itsestään kuuluva asia - siten näitä esineitä ei voi pitää kuriositeetteina ainakaan meidän käsittämällämme tavalla. Silti on vaikea uskoa, että ihmiset suhtautuivat jumalallista alkuperää oleviin, hankalasti hankittaviin esineisiin samoin tuntein kuin heidän itsensä valmistamiin tarvekaluihin. Ja siinä missä entisajan kansa näki ukonvaajan, näemme me ainakin kivikauden ihmisen taidonnäytteen, joka on omalaatuisen kulttuurihistorian kyllästävä. Näin ollen kuriositeetti-sanana käyttäminen ukonvaajojen yhteydessä on tuskin huono valinta, ei Gananderin aikojen kansan eikä nykyisenkään ihmisen perspektiivistä. Samaa esinettä on voitu yhtä lailla pitää eräänlaisena kuriositeettina ennen ja nyt, vaikkakin kovin eri näkökulmista.

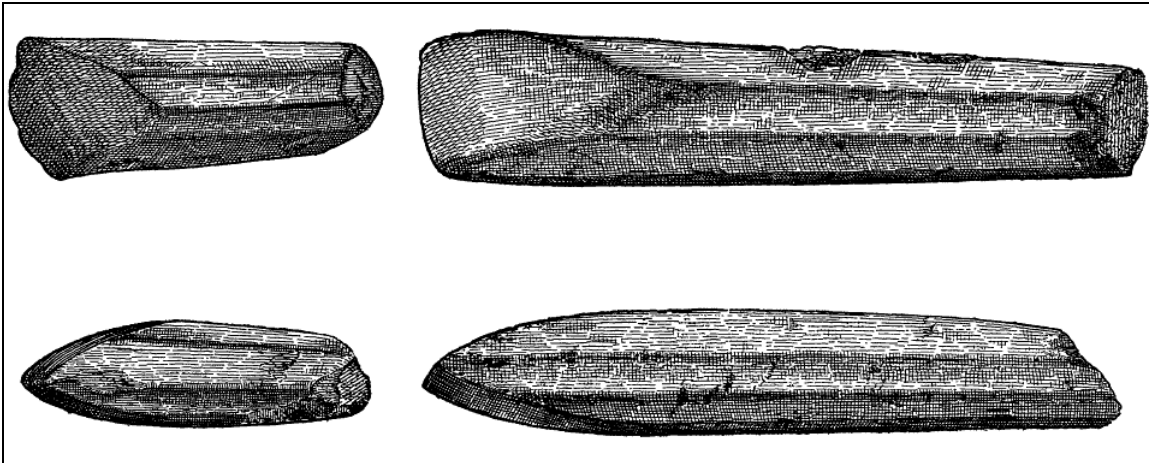
Ukonvaajafolkloren sisältö ja levinneisyys

Kirjalliset tiedot kertovat meille kivikauden kiviesineisiin myöhemmin liitetystä uskomuksista. Maasta tai vedestä löytynyt symmetrinen, mutta silti kummallisen näköinen kiviesine⁹ on herättänyt kiinnostusta siinä määrin, että voidaan puhua yleismaailmallisesta kivistä valmistettuihin kirveisiin ja talttoihin, veitsiin sekä keihään- ja nuolenkärkiin, mutta joskus myös luonnonkiviin liittyvästä ilmiöstä¹⁰. Ukonvaajat (*kerounós*) mainitaan jo Iliassa 8. vuosisadalla eKr., ja roomalainen Plinius kirjoitti ensimmäisellä vuosisadalla jKr., miten maagit etsivät tiettyjä kiviä, joita löytyi vain paikoista, joihin salama oli iskenyt – näitä kiviä kutsuttiin *ceraunioiksi* eli ukkoskiviksi, ja jotkut niistä muistuttivat Pliniuksen mukaan kirveitä¹¹. Hän kuitenkin näyttää suhtautuneen tietyllä varauksella ukkoskivien maagiseen voimaan tulensammuttajina¹². Suetonius kertoo puolestaan, miten salama iski erääseen cantabrialaiseen järveen; järvestä löydettiin tämän jälkeen kaksitoista kirvestä¹³. Ukkosen, kivien ja ylikuullisten voimien välinen kolmiyhteys näyttääkin kirjallisten lähteiden perusteella olevan paikoin yli 2000 vuotta vanha.

Kuva 2. Piinuolenkärki Italiasta. Se on varustettu amulettikäyttöä varten metallirenkaalla. Neoliittisen ajan nuolenkärkien uskottiin Italiassa yleisesti pudonneen taivaalta salamoiden mukana ja niiden ajateltiin suojelevan salamaniskuilta, taudeilta ja noituudelta.¹⁴

Ukonvaajoihin liittyvä kansanperinne on levinnyt erittäin laajalle, ja sitä on tallennettu Euroopan lisäksi ainakin Afrikasta, Aasiasta ja Etelä- ja Pohjois-Amerikasta¹⁵. Usko ukonvaajoihin löytyy myös monien saarien, kuten Japanin ja Länsi-Intian, kulttuureista¹⁶. Yleistäen voidaan sanoa, että tieto ukonvaajojen oikeasta merkityksestä on säilynyt hengissä niiden kulttuurien piirissä, jotka eivät kehittyneet teknologisesti paljoakaan kivikauden kulttuurien edelle. Teknologisesti edistyneissä kulttuureissa tietämys kiviesineiden alkuperästä unohtui ajan kuluessa, ja sen tilan otti myytti ukonvaajasta¹⁷. Tässä mielessä on kenties paradoksaalistakin, että teknologinen kehitys hävitti vuosisadoiksi tietämyksen, jonka primitiiviset kulttuurit puolestaan säilyttivät aina kansanperinteen organisoidun keruun aikakaudelle asti. Kehitys kulttuurin materiaalisella saralla tarkoitti tässä tapauksessa taka-askelta tiedollisella osa-alueella.

Kuva 3. Kiviesineitä Länsi-Afrikan Kultarannikolta. Näillä ukonvaajoilla uskottiin Länsi-Afrikassakin olevan maagisia ominaisuuksia.¹⁸

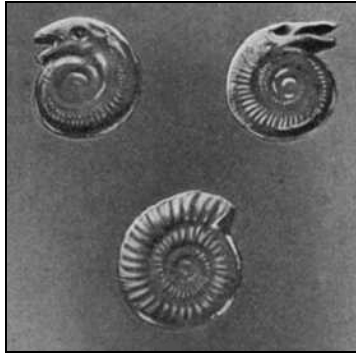
Ukonvaajoilla uskottiin yleisesti olevan suojelevaa voimaa tauteja ja pahoja henkiä vastaan, minkä vuoksi niitä kannettiin joskus mukana. Henkiolennoilta suojautuminen oli ilmeisesti syynä myös siihen, että ukonvaajoja sijoitettiin rakennuksissa ikkunoiden ja ovien yhteyteen sekä kynnysten alle. Koska ukonvaajat liittyivät ukkoseen, niiden avulla uskottiin myös voitavan ehkäistä ukkosen vaaroja ja sen aiheuttamia vahinkoja. Kiviesineiden yhdistäminen ukkoseen ja salamointiin liittyyneeseen siihen, että salamaniskemään maahan syntyy joskus reikä. Kun sitten maasta löydettiin kummallisen näköisiä kiviä, oli niiden alkuperä ”luontevaa” selittää ukkosen kautta. Lisäksi maahan iskeneet pienet meteoriitit ovat hehkunsa ja ukkosta muistuttavan äänensä vuoksi voineet lisätä uskoa näiden ukonvaajojen alkuperästä.¹⁹

Luonnontuotteet kuriositeetteina

Vaiheessa, jossa tiedekään ei osannut vielä tehdä eroa luonnontuotteen, ihmisen valmistaman tai mielikuvituksellista alkuperää olevan esineen välillä, ei ole mitenkään yllättävää, että myös kummallisen näköisillä, luonnosta löydetyillä objekteilla ajateltiin kiviesineiden tapaan olevan yhtä lailla maagisia ominaisuuksia. Esimerkiksi ihmisten fossiileihin kohdistama mielenkiinto on paljon ukonvaajauskoa varhaisempi, ja siitä on merkkejä paleoliittiselta ajalta keskiaikaan ja sitä myöhemmäs asti²⁰.

Muunkinlaiset luonnontuotteet ovat kiinnostaneet ihmisiä. Esimerkiksi pyöreitä luonnonkiviä, ”käärmeenkiviä”, jotka kuuluivat mm. karjalaisten tietäjien noitapussien sisältöön, pidettiin hyvinä taikakaluina ja tehokkaina parannuskeinoina käärmeenpuremaan. Ihmisen valmistamia, rautakaudelle ajoittuvia lasihelmiä pidettiin Englannissa samantapaisina, parantavia voimia omaavina käärmeenkivinä (*snakestones*). Englannissa on käärmekiviksi kutsuttu myös kivettyneitä, kerälle kääriytyneen käärmeen muotoisia luonnontuotteita: nämä viimeksi mainitut löysivät myöhemmin luonnontieteissä kehittyvän luokitteluajattelun kautta paikkansa fossiilien joukossa. Usko

muuttui tiedoksi ja maaginen ”kivi” kivettyneestä käärmeestä ammoniitiksi (sukupuuttoon kuolleet, *ammonoidea*-lahkoon kuuluvat merieläimet).²¹

Kuva 4. Ammoniitteja eli käärmekiviä (*snakestones*) Englannista. ”Päät” on lisätty ylimpiin fossiileihin myöhemmin, jotta ne muistuttaisivat enemmän käärmettä.²²

Toinen esimerkki yleisestä luonnonesineiden yliluonnolliseen syntyyn kuuluvasta käsityksestä liittyy fossiilisiin merisiileihin (*echinoidea*), joita pidettiin monissa Euroopan osissa itse asiassa ukonvaajoina. Kansan silmissä myös fossiiliset belemniiitit (sukupuuttoon kuollut nilviäislahko, *belemnoida*) olivat (varmaankin kärkimäisen muotonsa takia) kiviä, joita satoi ukonilmojen aikaan taivaalta²³. Fossiileihin liittyy myös paljon kansanperinnettä, joka kertoo mm. niiden käytöstä hyvän onnen varmistamisessa ja lääkinnällisissä tarkoituksissa²⁴. Fossiileihin liitetty kansanusko näyttää kuitenkin olevan ominaista vain alueille, joilta fossiileja on luontaisesti löydetävissä²⁵.

Ukonvaajauskon esihistorialliset juuret?

Kivikauden esineiden käytöstä maagisia voimia tarjoavina taikakaluina on viitteitä myös ajalta ennen kansanperinteen keruun alkamista. Joskus rautakauden kalmistoista on löydetty vainajan mukaan annettuja kivikauden esineitä²⁶ – tämä tapa tunnetaan myös historialliselta ajalta²⁷, ja mahdollisia käärmeitten kärjäkiviäkin on löydetty²⁸. Uskomusperinteen mahdollisia esihistoriallisia juuria on kuitenkin vaikea todistaa, sillä ilmiöille on usein vartenotettavia muitakin selitysmalleja. Joitakin esihistorialliselta ajalta peräisin olevia, arkeologisissa kaivauksissa vastaan tulevia ilmiöitä voidaan kuitenkin selittää hyväksyttävästi juuri historiallisen ajan analogioiden avulla: esimerkiksi osa rautakauden ajan talojen alta löytyvistä haudatuista eläimistä voi selittyä myöhemmän, keski- ja uuden ajan talouhrikäytännön perusteella, jonka mukaan haudatut eläimet toivat asukkaille hyvää onnea²⁹.

Nämä esimerkit kertovat osaltaan esihistoriallisen ja historiallisen ajan kansanuskon mahdollisesta samankaltaisuudesta, myös suhteessa vuosituhansia aikaisemmin valmistettuihin esineisiin. Tämänkaltainen kontinueetti ei tietenkään sulje pois sitä, että esihistoriallisten esineiden merkitykset ovat luultavasti muuttuneet jo kyseisellä

periodilla. Tämä ilmiö ei ole mitenkään yllättävä tai edes harvinainen, sillä aikaisemmilta ajoilta peräisin olevien esineiden sisällyttäminen uuteen kulttuuriseen kontekstiin on universaali tapa³⁰.

Ukonvaajoihin liitetyt kansanomaiset uskomukset

Ukonvaajat ovat saaneet nimensä siitä, että ne miellettiin ympäri maailman ukkosenjumalan aseiksi, joita hän sinkosi maahan salamoiden mukana³¹. Suomalaisten sään-, ukkosen- ja hedelmällisyyden jumalan Ukonkin, jota on pidetty suomalaisten vastineena skandinaavien Thorille, uskottiin viskovan ukonilman aikana ukonvaajoja eli kiviesineitä, kiiloja, nauvoja tai nuolia³². Ukkomme on monilta muiltakin ominaisuuksiltaan muiden kulttuurien ukkosenjumalien kaltainen³³.

Kiviterien yleisen kansanomaisen suomenkielisen nimen loppuosa *vaaja* selittyy siitä, että ne olivat kivikauden löydöistä yleisiä ja helposti tunnistettavia muotonsa perusteella – kivikirveet ja -taltat kapenevat terään päin ja vastaavat siten vaajaa eli kiilaa³⁴. Kyse on siis ollut esineen nimeämisestä sen muodon pohjalta. Vastine on löytynyt tuttujen kotoisten esineiden kautta.

Oppimaton kansa kutsui Suomessa kivikauden kiviesineitä yleisesti ukonvaajan lisäksi ukonnuoliksi tai ukonkiviksi ja käytti niitä ”*kaikellaisiin taikatemppuihin*”³⁵. Myös ukontalttoja, ukonkynsiä, ukonnauloja, ukkosen vavioita, ukkosen nalkkeja ja ukonkovasimiakin tunnetaan³⁶. Harvinaisempia nimityksiä on puolestaan pirunpeukalo, jota käytettiin ainakin Uhtualla (ks. kuva 5)³⁷. Suomalaisten ohella myös saamelaiset tunsivat ukonvaajan ja mielsivät sen synnyn samalla tavalla³⁸.

Ukon vihastuminen, voimien osoitus tai hänen pyhä avioliittonsa (*hieros gamos*) maan kanssa näyttäytyi ukonilmana³⁹. Ukko-jumalan ja ukkosen välinen merkitysyhteys on hyvin tiivis, sillä kantasana ukko merkitsee suomen murteissa ja lähisukukielissä ukkosta eli ukonilmaa; ukkonen onkin johdettu ukko-sanasta⁴⁰. Ensimmäinen kirjallinen maininta Ukosta on tunnetusti Mikael Agricolan Davidin psalttarin esipuheessa vuodelta 1551:

*”Ja quin keuekyluö kyluettin/ silloin ukon Malia jootijn. Sihen haetin vkon wacka/ ...
Quin Rauni Ukon Naini härsky/ ialosti Wkoi Pohiasti pärsky.”*

Agricola ei mainitse ukonvaajoja⁴¹, mutta esimerkiksi Kristfrid Ganander kirjoitti *Mythologia Fennicassa* vuonna 1789, miten niiden uskottiin löytyvän paikasta, johon salama oli iskenyt. Vaajoja kuvattiin siinä mustiksi koviksi kivikiiloiksi, ja kansa uskoi Ukon heittävän niillä vuorenpieikkoja.⁴² Christian Lencqvistkin mainitsee ukonvaajat 1700-luvun lopulla; hän kertoo, että ne suojelivat asuntoja tulelta⁴³.

Vaikka Ukkoon liittyvästä kansanuskosta onkin kirjallisia lähteitä vasta 1500-luvun puolivälistä alkaen, on hän epäilemättä esikristillistä perua. Näin ajatellen ukonvaajoihin liitetyillä kansanuskomuksillakin voi periaatteessa olla esihistorialliset juuret, kun otetaan vielä huomioon joistakin rautakauden ajan haudoista löytyneet kiviesineet. Jos ajatellaan, että ukonvaaja ja sen alkuperän mystifioituminen on voinut tapahtua aikaisintaan

vaiheessa, jossa kiviesineiden valmistuksesta oli siirrytty seuraavalle teknologiselle askelmalle eli metallinkäyttöön, olisi ukonvaajauskon *terminus post quem* kuitenkin aikaisintaan rautakauden alkupuoli, sillä vielä pronssikaudella kivi kirveet, -taltat ja -keihäänkärjet olivat yleisesti käytössä⁴⁴.

Ukonvaajat on kansanperinteessä yhdistetty laajasti ihmisten ja eläinten terveyden edistämiseen, ja niiden uskottiin myös sammuttavan salaman iskemän tulen tai toimivan jopa ukkosenjohdattimina, jotka suojelivat taloa salamaniskuilta⁴⁵. Koska Ukko sai salamallaan aikaan tulen, se voitiin estää tai sammuttaa hänen omilla aseillaan eli ukonvaajoilla⁴⁶. Tämän vuoksi ukonvaajoja sijoitettiin rakennusten sisään, ja ukonvaajojen kantajan uskottiin myös olevan henkilökohtaisesti suojassa salamilta⁴⁷. Tämä uskomus selittyy luontevasti sillä laajalti levinneellä käsityksellä, että salama ei iske kahdesti samaan paikkaan: kun ”salaman iskemästä paikasta löydetty” kiviesine vietiin sisälle taloon, uskottiin talon olevan tämän jälkeen turvassa ukkoselta⁴⁸.

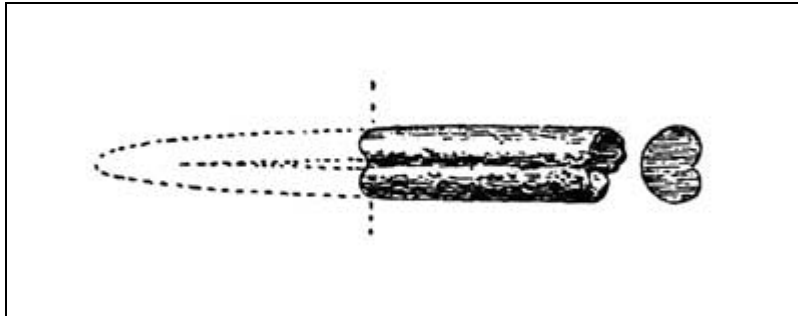
Esimerkiksi kaskenkaatajien tiedetään käyttäneen vasarakirveitä taikakaluina ennen kaskeamisen aloittamista: tällöin kierrettiin ukonvaaja kädessä poltettavan alueen ympäri. Tämä varmisti sen, ettei tuli levinnyt kasken ulkopuolelle.⁴⁹ Samankaltainen logiikka oli myös Punkalaitumen Mäenpään kylän Eskolan vaarilla, joka oli tulipalon sattua kiertänyt kiviase kourassa palopaikan ja estänyt siten valkean leviämisen⁵⁰. Toisaalta pettymys on varmasti ollut suuri, kun taikaesineen mahti ei auttanutkaan: Humppilan kylän kerrotaan palaneen 1800-luvun puolimaissa maan tasalle, koska tulta ei heti ruvettu sammuttamaan vedellä, vaan koetettiin ukkosenvaajaa⁵¹.

Joihinkin kiviesineisiin on kaiverrettu myöhempinä aikoina taikamerkkejä kuten pentagrammeja eli viisikantoja; näiden on ajateltu lisäävän esineen maagista voimaa⁵². Esimerkiksi Valkjärven Uudestakylästä vuonna 1893 lunastettu kivikaudelle ajoittuva kourutalta on löytötiedoissa varustettu huomiolla ”*Epäilemättä käytetty noitakaluna.*”⁵³ Kiviesineiden käyttöä taikakaluina hahmottaa myös Museoviraston arkistolähde, jonka mukaan ”*esinettä main. eukko* [ruotueukko Maria Piikonen] *käyttänyt kaikellaiseen taikaukseen sian kärsän ja kahden suden kulkutorven kanssa.*” Kyseessä oleva esine on eteläsuomalainen tasatalta.⁵⁴

Tiedetään, että ukonvaajoja on käytetty taikauksessa myös raaputtamalla niistä kiviainetta, jolla uskottiin olevan esimerkiksi haavoja ja pistoksia parantava vaikutus⁵⁵. Lääkkeeksi murennetuilla ukonvaajoilla parannettiin ”*vaikka mitä*”, mm. hammaskipua, pistoksia, paiseita ja rohtumia sekä ”*kipeitä kasvannaisia*”⁵⁶. Ukonvaajoilla oli itsessäänkin parantava vaikutus: kun sillä ”*kolme kertaa painaa ajosta ja lausuu kolme kertaa sanat 'tänpäivänä kuin kirkko, huomenna kuin kirppu!*’, *kyllä ajos sulaa*”, kerrottiin Noormarkussa⁵⁷.

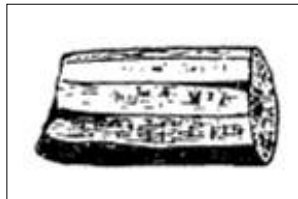
Myös fossiileita on ulkomailla käytetty lääkinnällisiin tarkoituksiin: niistäkin on voitu raaputtaa pulveria, jota annettiin sairastuneelle ihmiselle tai eläimelle monessa tapauksessa veteen annosteltuna⁵⁸. Joskus – kiviesineiden monikymmenvuotisen, jopa yli sukupolvia kestäneen raaputtamisen seurauksena – ukonvaaja on saattanut kutistua jopa pieneksi muruksi, kuten kävi Pourun vaarin kivivasaralle Punkalaitumella⁵⁹. Esimerkiksi Kustaa Killinen kertoo Hinnerjoelta haltuunsa saamistaan kahdesta vasarakirveestä, että

ne ”olivat löydettävissä olleet eheät, mutta sittemmin rikottu monien pahain paranteiksi. Vielä kerrottiin monista pienemmistä ukonkivistä, mitkä oli jo kokonaan ’pillereiksi’ pienennetty.”⁶⁰ Kiukaisten Harolan ”ukkosen vaaja” oli puolestaan toiminut ”koko kyläkunnan rohtolana”, ja Killinen kertoo, että ”siinä lääkkeet, siinä laastarit, hupeni se pian pieneksi, eikä nyt enää loppuakaan löytynyt.”⁶¹ Monessa tapauksessa ukonvaaja oli siis – kuten Killinen totesi eräästä vasarakirveen puoliskosta – konkreettisesti ”syöty ja juotu” tauteja parennellessa⁶². Ukonvaaja saattoi näissä toimissa myös vaikkapa lohjeta, kun sitä kuumennettiin pistoksia parannettaessa⁶³. Ukkosenvaajoilla oli merkitystä myös mm. hyvän sadon varmistamisessa ja karjaonnan turvaamisessa⁶⁴.

Kuva 5. Nuolenkärki Uhtualta. Pituus 106 mm. Kerääjä J. W. Juvelius kertoo, että ”Kansa nimittää tätä ’pirun-peukaloksi’ ja kaappii siitä veitsellä tomua haavojen parantamiseksi. Sen vuoksi en onnistunutkaan saamaan haltuuni muuta kuin toisen puolen nuolenkärjestä, teräpuoli jäi Uhtuan ’urädnikan’ haltuun.”⁶⁵

Ukonvaaja saattoi toimia parannuksen apuna myös sellaisenaan. Laajalle levinnyt tapa oli laittaa ukonvaaja vesiastiaan, jonka jälkeen vettä juotettiin sairastuneelle väelle tai karjalle. Vesiastiaan pantu ukonvaaja suojeli myös lemmiä salamilta, ja ruoka-astian tai sakkasaavin pohjalle pantu vaaja esti ”vahingontapauksia”. Ulkomailla myös fossiloituneita ammoniitteja ja belemnittejä käytettiin maagisissa tarkoituksissa liottamalla niitä vedessä, joka sitten juotiin tai jolla vaihtoehtoisesti pestiin vaivaa aiheuttava ruumiinosa.⁶⁶

Kuva 6. Pala belemnittiä Oxfordista Englannista, jossa maalaiset säilyttivät sitä lääkinnällisten tarkoitusten vuoksi. Kulunut pinta johtuu siitä, että belemnitistä oli raaputettu jauhetta sairauksien hoitoon.⁶⁷

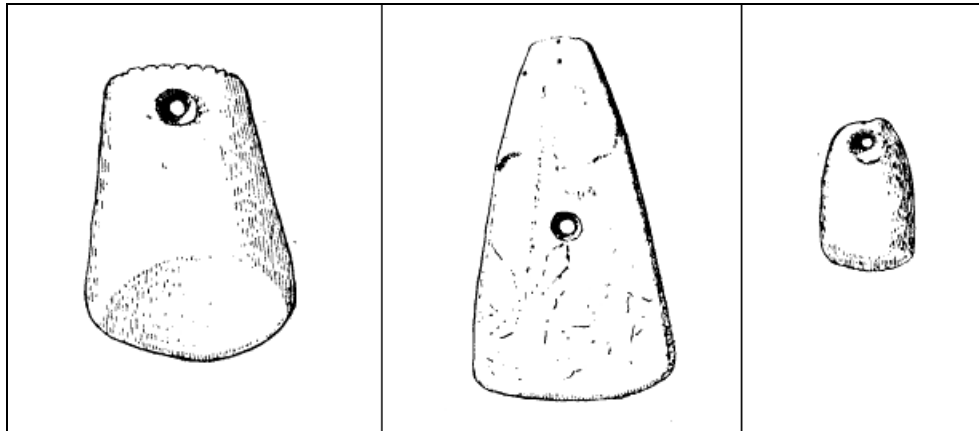
Lähteistä käy ilmi, että kaikki eivät kuitenkaan näytä uskoneen ukonvaajojen maagisiin vaikutuksiin, ja varmaankin tästä johtuen niille oli löydetty arkisempiakin käyttötarkoituksia kuin taikus: Mikkelin kihlakunnasta on tietoja, joiden mukaan kiviesineitä käytettiin partaveitsien kovasimina⁶⁸. Joka tapauksessa rahvaan enemmistö piti kiviesineitä ukonilmalla pudonneina ja maagisia voimia sisältävinä⁶⁹. Kivikauden kiviesineiden taikuuteen liittyvästä käytöstä ja uskomuksellisesta syntyhistoriasta on niiden muuhun käyttöön verrattuna paljon enemmän evidenssiä, mikä voi tosin osaltaan selittyä esimerkiksi keruun intresseillä.

Thunderstones, thunderbolts, åskkil, thorsviggjar, Blitzsteine, Donnerkeil, piedra del rayo, pierre tonnere, Sráman-bo, nyame akuma, raifu...

Siinä missä esihistoriallisiin esineisiin liittyvä ”uusiokäyttö” on ollut yleismaailmallinen tapa, ei kiviesineisiin liittyvä taikusakaan rajoitu yksinomaan suomalaiseksi ilmiöksi. Kiviesineisiin liittyvä kansanusko on ympäri maailmaa ollut monessa suhteessa samankaltaista suomalaiseen verrattuna: kivikirveitä on pidetty voimakkaina taikakaluina ja ne on yhdistetty ukkoseen ja salamointiin. Näille esineille annetut nimet ympäri maailman palautuvat myös samoihin asioihin: jumalaan ja ukkoseen⁷⁰. Joissakin kielissä sana ukonvaaja (*thunderbolt*) jopa tarkoittaa kivikirvestä⁷¹.

Monessa tapauksessa kotimainen ja ulkomainen kansanperinne on jopa identtistä: Suomessa ja lähialueilla uskottiin, että Ukon heittäjä ukonvaaja tunkeutui salaman iskiessä maahan, josta se nousi vuosien saatossa kohti maan pintaa⁷². Esimerkiksi Sakkolasta on tieto, jonka mukaan ukonnuoli uppoaa seitsemän arsinan eli venäläisen kyynärän (arsina = 71,12 cm) syvyyteen maahan ja nousee sieltä yhden arsinan vuodessa⁷³. Pohjois-Euroopassa uskottiin yleisesti, että ukonnuoli iskee maahan salaman mukana, uppoaa nimenomaan seitsemän sylen tai kyynärän syvyyteen ja on maan pinnalla seitsemän vuoden päästä; tästä uskomuksesta on tietoja mm. Ruotsista ja Liettuasta⁷⁴.

Uskomus ukonvaajojen maahanuppoamisesta ja pinnalle nousemisesta on levinnyt laajalle⁷⁵. Espanjassa kerrottiin, että ukonkivi uppoaa maahan seitsemän *estadon* syvyyteen ja nousee kohti maanpintaa yhden *estadon* vuodessa⁷⁶. Tästä kansanuskosta löytyy esimerkkejä myös Euroopan ulkopuolelta: esimerkiksi Jamaikalla, Bahamalla, Kuubassa, Haitilla ja Santo Domingolla uskottiin, että kiviaseet putoavat ukkosen mukana taivaalta, uppoavat maahan seitsemän jalan syvyyteen ja nousevat pinnalle seitsemän vuoden päästä⁷⁷. Länsi-Afrikassa kansanuskomus on identtinen, tosin tapaperinteen taltioijat eivät kerro, kuinka monesta vuodesta esineen pinnalle nousussa on kyse; he puhuvat vain, että tämä tapahtuu vuosien saatossa⁷⁸. Surinamissa taivaalta ukkosen aikana putoavien ukonkivien määrä vaihteli uskomuksissa niiden koon mukaan, ja vain suurimmat upposivat niin syvälle, että kesti seitsemän vuotta niiden ilmestymiseen⁷⁹. Theodoor De Booy mainitsee, että uppoamissyvyys ja esineen pinnalle ilmestymiseen kuluva aika ei koskaan vaihdellut informantista riippuen, mitä hän piti yllättävänä asiana. Vielä merkittävämpää on se, että tämä luku seitsemän toistuu maapallon eri puolilla, mikä osaltaan viittaa vahvasti perinteen lainautumiseen⁸⁰.

Kuva 7. Vasemmalla kivistä Pennsylvaniasta, Yhdysvalloista. Pieni reikä kertoo amulettikäytöstä, mutta on epäselvää, käyttivätkö tätä esinettä intiaanit vai eurooppalaiset uudisasukkaat. Keskellä neoliittinen kivistä Japanista. Kirveen keskelle tehty reikä on porattu metalliterällä. Näitä kirveitä pidettiin Japanissakin ukonvaajoina (*raifu*). Oikealla pieni kivistä Italian Perugiasta. Maalaiset pitivät tätä esinettä ukonvaajana (*folgore*), ja sitä kannettiin suojana ukkosta vastaan.⁸¹

Ukonvaajoihin liittyy muitakin yleismaailmallisia, uskomuksellisia samankaltaisuuksia. Esimerkiksi niiden salamilta suojeleva voima on tunnettu yhtä laajalti kuin usko niiden alkuperään ja niiden maan pinnalle ilmestymiseen vasta vuosia salamaniskun jälkeen. Kansan parissa on ajateltu toisaalta myös, että ukonvaajoja voi löytää heti ukonilman jälkeen, salaman iskemästä maasta⁸². Esimerkiksi Tohmajärvellä sanottiin, että ukonkynsiä oli ”löydetty maasta, johon ukkonen on iskenyt ja repinyt sitä”⁸³. Tämä on ristiriidassa siihen uskomukseen nähden, että ukonvaaja nousisi maan pinnalle vasta esimerkiksi seitsemän vuoden kuluttua ukonilmasta, mutta asialle voi olla luonnollinen selityksensä. Esimerkiksi kapteeni Burton ja komentaja Cameron kertovat, että kivistä löytyminen Länsi-Afrikassa ei ole ihme, sillä kovien ukkossateiden jäljiltä pois huuhtoutunut ohut maakerros paljastaa kivistä, joiden luullaan siten tippuneen taivaalta myrskyn aikana⁸⁴. Näin on voinut tapahtua tietyissä olosuhteissa muuallakin⁸⁵. Toisaalta Matti Nuorteva on tuonut esille varteenotettavan ajatuksen, jonka mukaan osa ukonilman jälkeen talteenkerätyistä vaajoista olisi löytökuvausten perusteella itse asiassa fulguriitteja eli salamaniskun sulattamasta kiviaineksesta tai hiekasta syntyneitä usein putkimaisia muodostumia⁸⁶. Kivistä ja fulguriittien alkuperä on näin voitu selittää samalla tavalla, sillä kummankin syntyyn on liitetty olennaisesti ukkonen. Joka tapauksessa nämä kaksi eri selitysmallia ukonvaajojen löytämisestä ovat eläneet joissain paikoissa rinnakkain.

Ehkä kaikkein mielenkiintoisin kiviakauden kivistä liittyvä uskomus, joka kaikissa detaljeissaan osoittaa myös ukonvaajafolkloren ainakin osittaista lainautumista, on näiden esineiden ”aitouden” testaamiseen kuuluva käytäntö. Varmistaakseen, että löytynyt kivistä on taikavoimiltaan toimiva, on sen löytäjä tehnyt esimerkiksi Karibian saarilla ja Euroopassa samanlaisen kokeen: esineen ympäri kiedottiin lanka, joka sitten suoristettiin kynttilänliekin yläpuolella. Mikäli lanka ei palanut tai katkennut, oli esineen aitous todennettu.⁸⁷

Ukonvaajat kehittyvän esihistorian tutkimuksen apuna

Vaikka kiviesineisiin liittyviä samankaltaisia kansanuskomuksia tunnetaankin ympäri maailmaa, on niiden syntyperä joissakin tapauksissa selitetty oikealla tavalla, eli kansa on ajatellut niiden kuuluneen esi-isille⁸⁸. On kuitenkin huomattava, että tiede alkoi tehdä eroa luonnonvoimien ansiosta muotonsa saaneen kiven ja ihmisen aikaisemmin valmistaman esineen välille vasta 1500- ja 1600-luvuilta lähtien – tätä ennen oppineetkin jakoivat kansan mielipiteen ukonkivien taivaallisesta alkuperästä⁸⁹. Siten ei olekaan yllättävää, että Euroopan ylimystö keräsi vielä 1500- ja 1600-luvuilla kuriositeetikabinetteihinsa toinen toistaan mystisempiä luonnontuotteita kuten jalokiviä, strutsin munia ja ”yksisarvisen” eli sarvivalaan sarvia siinä uskossa, että niillä olisi maagisia ominaisuuksia⁹⁰.

Siinä missä ukonkivien merkitys ihmisille oli kansanuskon kautta tärkeä, oli niiden merkitys tieteellisen esihistorian tutkimuksen synnylle erikoisen suuri. Löytöretket ja uusien mantereiden kolonisaatio toimivat ponnahtauslautana eurooppalaisten tiedon lisääntymiselle: niiden ja niiltä kertyneen, vieraista maista peräisin olevien esineiden avulla oppineet saattoivat päätellä, että heidän omalta mantereeltaan löytyvät kummallisen näköiset kiviesineet saattoivat olla peräisin ajalta ennen metallinkäsittelyn tuntemusta. Kyse oli siis silloisten ”primitiivisten” kansojen ja muinaisten eurooppalaisten teknologisen tason rinnastamisesta. Lisäksi kehittyvä luonnontiede antoi näkökulmia esihistorian tutkimukselle: Carl-Axel Mobergin sanoin fossiloituneiden eläinten tutkimus johti fossiloituneiden kulttuurien tutkimukseen⁹¹. Muutos ajattelussa ei ollut siltikään täydellinen: vaikka kiviesineiden oikea alkuperä tunnustettiin osittain jo 1600-luvulla, löytyi niiden taivaalliseen syntyyn uskovia toisinajattelijoitakin vielä.⁹² Itse asiassa ukonkiville löytyi laajalti hyväksytty (oikea) selitys vasta 1700-luvun alkupuolella⁹³. Kansan parissa niiden synty selitettiin kuitenkin toisin vielä 1800-1900-luvuille asti: esimerkiksi Oscar Montelius kertoi 1900-luvun alussa, miten ukonvaajoja etsivän kerääjän kannattaa kivistä kirveiden sijaan kysellä paikallisilta thorinvaajoja (*Thorsviggar*), ja usko ukonvaajoihin oli saman vuosisadan alussa voimissaan vielä Suomessakin⁹⁴.

Uskoa ja kiinnostusta kuriositeetteja kohtaan

Kiviesineiden arvosta ja ihmisten osoittamasta mielenkiinnosta niitä kohtaan kertoo jotain myös se, että niitä ovat ostaneet yksityiset keräilijätkin⁹⁵. Arvon osoitus on myös se, että kiviesineet olivat olleet monesti omistajiensa hallussa jopa kymmeniä vuosia ennen niiden museoon toimittamista⁹⁶. Kiviesineisiin kohdistettu kiinnostus on ainakin ollut tällöin sellaista, että se on johtanut esineiden säilyttämiseen⁹⁷. Tämä on sikäli onni, että 1800- ja 1900-lukujen taitteen Suomessa inventointimatkoja tehneet stipendiaatit saivat näin näitä esineitä haltuunsa ja siten niitä päätyi museoihin asti. Tätä tilannetta kuvaa Theodor Schvindtin kuvaus vuodelta 1876:

”Illemmällä matkustettiin Lapinlahden kylään. Täällä olivat seppä ja vaskenvalaja ensimmäisiä, joiden romusäiliöitä tutkittiin. Niistä löytyikin m.m. pakanuuden aikuinen soikea solki ... Kun valaja sanoi tuollaisia ’komun kuoria’ usein sulattaneensa muiden

maasta löydettyjen vaskien kanssa ja muut kyläläisten kertomukset samaan suuntaan viittasivat, ... Lapinlahdella koottiin myös tämän matkan ensimmäiset kiviajan esineet 'ukonnuolet' ja 'ukonkynnet', joita sinä kesänä ja seuraavina kesinä karttui sadoittain, niitä kun oli Suvannon ja Vuoksen rannoilla joka kylässä moniin taikatemppuihin tarvittu ja käytetty – ja käytettiinpä joissakin taloissa vieläkin.”⁹⁸

Kansanusko saattoi silti olla joskus hyvinkin vahva: monessa tapauksessa muinaiskalujen kerääminen museokokoelmiin tuotti vesiperän, sillä maagista voimaa sisältävistä esineistä ei haluttu välttämättä luopua⁹⁹. Esimerkiksi Kustaa Killinen kirjoittaa tästä ongelmasta elävällä tavalla:

”Sikojenpohjan kylässä tiedettiin myöskin Kirmasella olevan pussillinen talttoja, jotka olivat kauvan suvussa perintönä käyneet. Kirmanen haeskeli pussia tuntikausia, mutta ei löytänyt, vihdoin, kun hän näki, ettemme aio talosta pois lähteä ennen kuin taltat tulisivat esille, ’muistikin’ Kirmanen, että talttapussi oli kylään lainattu. Niin jäi Kirmasen kivipussi kylän kululle.”¹⁰⁰

Tämä vastoinkäyminen ei kohdannut vain suomalaisia muinaisesineiden kerääjiä, vaan samasta vastentahtoisuudesta hyödylliseksi koettujen taikakalujen luovuttamiseen kertovat myös monet ulkomaiset lähteet¹⁰¹.

Kuriositeetti on kuollut – eläköön kuriositeetti!

Kulttuuri ei ole Tim Ingoldia lainaten kehys maailman *näkemiseen* vaan sen *tulkittamiseen*¹⁰². Kulttuuri on asettanut rajat hyväksyttävälle ja luonnolliselta vaikuttaville selitysmalleille, ja esineitä on tulkittu näiden puitteiden tarjoamasta liikkumavarasta käsin. Tärkeinä kriteereinä niiden hahmottamisessa ovat toimineet esineiden erilaiset havainnoitavissa olevat ominaisuudet. Monet lähtökohdiltaan selittämättömät esineet, kuten esimerkiksi ammoniitit, on tulkittu ukonvaajojen tapaan niiden muodon perusteella ja niille on haettu vastineita omasta kokemuspöydästä. Ukonvaajojen alkuperän selittämiseen on vaikuttanut niiden löytökontekstin (=maasta, vedestä, joskus ukonilman jälkeen) ja muodon ohella luultavasti myös materiaali: mikäli materiaalia ei kulttuurin piirissä käytetty kiviterien kaltaisissa esineissä, voitiin esineeseen liittää yliluonnollinen selitysmalli ja nimi sille voitiin hakea esimerkiksi muotoanalogian kautta. Yllä kuvatun kaltainen ajattelumalli eli paralleelien etsintä toimi myöhemmin niin, että kiviesineille, fossiileille ja tiettyjen luonnonkivien kaltaisille kuriositeeteille osattiin antaa oikea selitys. Silloin muoto nousi kuitenkin materiaalia tärkeämmäksi kriteeriksi. Esimerkiksi muinaistutkimuksen läpimurto tapahtui vasta, kun esine voitiin hyväksyä materiaalistaan huolimatta nykypäivän esinemuotoa vastaavaksi, ihmisen tuhansia vuosia sitten käyttämäksi esineeksi.

Ukonvaajojen jumalallinen synty ja maagiset ominaisuudet muuttuivat viimeistään 1900-luvulla tieteen sanoman levitessä ajatukseksi näiden esineiden kivikautisesta ja maallisesta alkuperästä. Ukonvaajauskon mukana hävisi myös kansan ukonvaajoissa näkemä kuriositeetti. Kiviesineiden alkuperän tarkistamisen myötä ne oli kuitenkin

mahdollista nähdä kuriositeetteina uudella tavalla. Kivikirves ei siis kuriositeettina kuollut, vaan elää ja voi hyvin.

Kansanperinteen ukonvaajat ovat - kuten edellä on nähty - rikas ja laajalle levinnyt ilmiö, johon kuuluu sekä ihmisen valmistamia esineitä että luonnontuotteita. Niillä on monikerroksisen ja erikoislaatuisen kulttuurihistoriallisen arvonsa vuoksi paljon annettavaa sekä kulttuuri- että luonnontieteellisille museoille, ja ne toimivat myös erinomaisina esimerkkeinä mystiikan sävyttämistä menneen ajan esineistä. Ukonvaajoja ei silti pidä ajatella pelkkinä erikoisuuksina, tutkimuksellistakaan näkökulmasta. Niillä oli merkittävä vaikutus sekä luonnontieteiden että esihistorian tutkimuksen kehittymiseen, ja niiden avulla voidaan havainnollistaa tuhansien vuosien aikana tapahtunutta, samojen esineiden ympärille kietoutuvaa tiedon ja uskon välistä dynamiikkaa.

Jos lisäksi otetaan huomioon kuriositeettien merkitys mielenkiinnon herättäjinä, on ukonvaajoilla paikkansa myös maailmanlaajuisessa modernissa kuriositeetikabinetissa, siinä vitriinein varustetussa tilassa, joka on ihmistä eikä esinettä varten ja jossa kummallisuus ei ole itseisarvo. Tämä museoksi kutsuttu paikka on enemmän kuin pelkkä freak show, sillä se kertoo ja selittää esineiden, vaikkapa ukonvaajan, avulla meistä ihmisistä jotain hyvin olennaista: me haluamme tietää. Tieto vain on joskus paremminkin sanottuna uskoa, vaikka myös usko täyttää tiedon tapaan tehtävänsä mieltä askarruttavien esineiden ja ilmiöiden merkityksellistäjänä.

Lähteet

- Anttonen, Veikko (2002). Elämä esihistoriallisessa Suomessa. Teoksessa *Suomen kulttuurihistoria I. Taivas ja maa* (toim. Lehtonen, Tuomas & Joutsivuo, Timo): s. 52-60. Helsinki.
- Aspelin, J. R. (1877). Loimijoen kihlakunnan pakanuudenaikaisia löytöjä. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja II*: s. 101-129.
- Backström, Ylva (2000). Osteologisk analys. Teoksessa *I maktens närhet. Två bopplatsundersökningar i Gamla Uppsala* (toim. Ljungkvist, John): s. 44-51. Societas Archaeologica Upsaliensis 1. Uppsala.
- Balfour, Henry (1903). "Thunderbolt" Celts from Benin. *Man*, Vol 3: s. 182-183.
- Balfour, Henry (1929a). Concerning Thunderbolts. *Folklore*, Vol. 40, No. 1: s. 37-49.
- Balfour, Henry (1929b). Concerning Thunderbolts (Continued). *Folklore*, Vol. 40, No. 2: s. 168-172.
- Beauchamp, W. M. (1891). Stone Implements. *The Journal of American Folklore*, Vol. 4, No. 14: s. 272.
- Blake, Emma (1999). Local approaches to Sardinia's nuraghi. *Archaeology and Folklore*: s. 230-239. London & New York.
- Burton, R. F. & Cameron, V. L. (1883). On Stone Implements from the Gold Coast, West Africa. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 12: s. 449-454.
- Burström, Mats (1999). Focusing on time: archaeology in Sweden. *Archaeology and Folklore*: s. 35-47. London & New York.
- Champion, Sara & Cooney, Gabriel (1999). Naming the places, naming the stones. *Archaeology and Folklore*: s. 196-213. London & New York.
- Clarke, Hyde (1877). On Prehistoric Names of Weapons. *The Journal of the Anthropological Institute of Great Britain and Ireland*, Vol. 6: s. 142-149.
- Cleve, Nils (1978). *Skelettgravfälten på Kjuloholm i Kjulo II. Vikingatid och korstågstad. Gravfälten C*. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja XLIV, 2. Helsingfors.
- Davidson, H. R. Ellis (1965). Thor's Hammer. *Folklore* 76: s. 1-15.
- De Booy, Theodoor (1915). Certain West-Indian Superstitions Pertaining to Celts. *The Journal of American Folklore*, Vol. 28, No. 107: s. 78-82.

Ettlinger, Ellen (1939). British Amulets in London Museums. *Folklore*, Vol. 50, No. 2: s.148-175.

Farrington, Oliver C. (1900). The Worship and Folk-Lore of Meteorites. *The Journal of American Folklore*, Vol. 13, No. 50: s. 199-208.

Fensham, F. Charles (1959). Thunder-Stones in Ugaritic. *Journal of Near Eastern Studies* Vol. 18, No. 4: s. 273-274.

Folklore (1938). Collectanea. *Folklore*, Vol 49, No. 1: s. 48-50.

Franssila, K. A. (1900). Kansanrunouden tutkimuksia. I. Iso Tammi Liitteineen. *Suomi*, kolmas jakso, 18. osa.

Ganander, Kristfrid (1995). Mythologia Fennica. Teoksessa *Mythologia Fennica* (toim. Pentikäinen, Juha): s. 13-131. Tampere.

Glørstad, H., Nakrem H. A. & Tørhaug, Vanja (2004). Nature in Society: Reflections over a Mesolithic Sculpture of a Fossilised Shell. *Norwegian Archaeological Review*, Vol. 37, No. 2.: s. 95-110.

Goggin, John M. (1939). An Anthropological Reconnaissance of Andros Island, Bahamas. *American Antiquity*, Vol. 5, No. 1: s. 21-26.

Green, Miranda (1999). Back to the future: resonances of the past. *Archaeology and Folklore*: s. 48-66. London & New York.

Haavio, Martti (1967). *Suomalainen mytologia*. Porvoo.

Harva, Uno (1948). *Suomalaisten muinaisusko*. Helsinki.

Heikel, A. O. (1894a). Muinaistieteellisiä tutkimuksia Arkeologisen Komissionin toimesta. *Suomen museo* n:o 8-9 (1894).

Heikel, A. O. (1894b). Kiinteiden muinaisjäännösten hävittämisestä Lempäälässä ja Vesilahdella. *Suomen museo* n:o 11 (1894).

Hildburgh, W. L. (1919). On the Flint Implements Attached to Some Apache "Medicine Cords". *Man*, Vol. 19: s. 81-87.

Hildburgh, W. L. (1938). Stone Implements Presumably Used as Amulets in Spain. *Man*, Vol. 38: s. 17-20.

Hildburgh, W. L. (1941). Further Notes on the Uses in Spain of Prehistoric Stone Implements as Amulets. *Man*, Vol. 41: s. 13-18.

Hooper-Greenhill, Eilean (1992). *Museums and the Shaping of Knowledge*. London & New York.

Huurre, Matti (1991). Satakunnan kivikausi. Teoksessa *Satakunnan historia I, 1*: s. 87-323. Rauma.

Huurre, Matti (1995). *9000 vuotta Suomen esihistoriaa*. 5. painos. Keuruu.

Huurre, Matti (2003a). Ukkosennuolia ja käärmeitten kärjäkiviä. Teoksessa *Viipurin läänin historia I. Karjalan synty* (toim. Saarnisto, Matti): s. 168-169. Jyväskylä.

Huurre, Matti (2003b). Viipurin läänin kivikausi. Teoksessa *Viipurin läänin historia I. Karjalan synty* (toim. Saarnisto, Matti): s. 151-244. Jyväskylä.

Häkkinen, Kaisa (2005). *Nykysuomen etymologinen sanakirja*. Juva.

Härö, Mikko (1984). *Suomen muinaismuistohallinto 1884-1917*. Helsinki.

Hästesko, F. A. (1910 & 1912). Länsisuomalaiset tautien loitsut. *Suomi*, neljäs jakso, 9. osa.

Ingold, T. (1992). Culture and the perception of the environment. Teoksessa *Bush Base: Forest Farm. Culture, Environment and Development* (toim. Croll, E. & Parkin, D.): s. 39-56. London.

Itkonen, T. I. (1948). *Suomen lappalaiset vuoteen 1945, II*. Porvoo/Helsinki.

Juvelius, J. W. (1889). Muistoja pohjoisen Venäjän Karjalan muinaisuudesta. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja X*: s. 1-89.

Keskitalo, Oiva (1950). Ristiretkiajan hautalöytö Janakkalasta. *Suomen museo LVII 1950*: s. 41-47.

Killinen, Kustaa (1877). Kiinteitä muinaisjäännöksiä Loimijoen kihlakunnassa. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja II*: s. 61-100.

Killinen, Kustaa (1880). Kiinteitä muinaisjäännöksiä Ulvilan kihlakunnassa. *Bidrag till kannedom af Finlands natur och folk 33*. Helsingfors.

Killinen, Kustaa (1890). Muinaisjäännöksiä ja -muistoja Sortavalan kihlakunnassa. *Suomen Muinaismuistoyhdistyksen Aikakauskirja XI*.

Klemettinen, Pasi (1997). *Mellastavat pirut. Tutkimus kansanomaisista pihlaj- ja noituuskäsityksistä Karjalan kannaksen ja Laatokan Karjalan tarinaperinteessä*. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 687. Helsinki.

- Lewis-Williams, David (2004). *The Mind in the Cave. Consciousness and the Origins of Art*. London.
- Lovett, Edward (1905). The Whitby Snake-Ammonite Myth. *Folklore*, Vol. 16, No. 3: s. 333-334.
- Luoto, Jukka (1984). *Liedon Vanhanlinnan mäkilinna. Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja 87*. Helsinki.
- Moberg, Carl-Axel (1963). *På tal om forntid*. Stockholm.
- Montelius, Oscar (1910). The sun-god's axe and Thor's hammer. *Folklore*, Vol. 21, No. 1.: s. 60-78.
- Morgan, Prys (1983). A Welsh Snakestone, its Tradition and Folklore. *Folklore*, Vol. 94, No. 2: s. 184-191.
- Nordahl, Else (2001). *Båtgravar i Gamla Uppsala. Spår av en vikingatida högreståndsmiljö*. Aun 29. Uppsala.
- Nordenskiöld, Erland (1903). Travels on the boundaries of Bolivia and Argentina. *The Geographical Journal* Vol. 21, No. 5: s. 510-525.
- Nuorteva, Matti (1996). Osa ukonvaajoista fulguriitteja. *Geologi* 48: s. 22-26.
- Paasonen, Julius (1889). Muinaisjäänöksiä ja -muistoja Mikkelin kihlakunnassa. *Suomen muinaismuistoyhdistyksen aikakauskirja X*: s. 91-177.
- Penard, T. E. (1917). Popular Notions Pertaining to Primitive Stone Artifacts in Surinam. *The Journal of American Folklore*: s. 251-261.
- Plinius (1962). *Natural History X, libri XXXVI-XXXVII*. Cambridge & London.
- Reischauer, Edwin O. (1940). The Thunder-Weapon in Ancient Japan. *Harvard Journal of Asiatic Studies*, Vol. 5., No. 2: s. 137-141.
- Salo, Unto (1990). Agricola's Ukko in the light of archaeology. Teoksessa *Old Norse and Finnish Religions and Cultic Place-Names* (toim. Ahlbäck, Tore): s. 92-190. Scripta Instituti Donneriani Aboensis XIII. Åbo.
- Salo, Unto (1997). Ukko ukkosen jumala. Muinaissuomalaisten ukkosenjumala ja hänen indoeurooppalainen sukunsa. *Itämerensuomi – eurooppalainen maa* (toim. Julku, Kyösti): s. 121-233. Studia Historica Fenno-Ugrica 2. Jyväskylä.
- Schvindt, Theodor (1876-1884). *Muinaismuistoja Käkisalmen kihlakunnassa*. Käsikirjoitus museoviraston arkeologian osaston arkistossa.

Shorr, Philip (1935). The Genesis of Prehistorical Research. *Isis*, Vol. 23, No. 2: s. 425-443.

Skeat, W. W. (1912). "Snakestones" and Stone Thunderbolts as Subjects for Systematic Investigation. *Folklore* 23, No. 1: s. 45-80.

Suetonius (1993). *Lives of Galba, Otho & Vitellius* (ed. Shotter, D.). Warminster.

Taavitsainen, J.-P. (1991). Cemeteries or refuse heaps? *Suomen museo* 98: s. 5-14.

Takala, Hannu (2005). *Äyräpään kihlakunnan esihistoria I. Muinaislöydöt 1847-1944*. Jyväskylä.

Talve, Ilmar (1990). *Suomen kansankulttuuri*. 3. painos. Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran toimituksia 514. Mänttä.

Taylor, Paul D. (1998). Fossils in folklore. *Geology Today*, Vol. 14, Issue 4: s. 142-145.

The Journal of American Folklore (1891). Folk-Lore of Stone Tools. Vol 4, No. 12: s. 27-28.

Trigger, Bruce G. (1989). *A history of archaeological thought*. Cambridge.

Uino, Pirjo (2003). Karjalan arkeologiaa 150 vuotta. Teoksessa *Viipurin läänin historia I. Karjalan synty* (toim. Saarnisto, Matti): s. 117-150. Jyväskylä.

Waites, Margaret C. (1919). The Meaning of the "Dokana". *American Journal of Archaeology*, Vol. 23, No. 1.: s. 1-18.

¹ kuvälähde: Paasonen 1889.

² vrt. Burström 1999: 45.

³ Nimitystä ukonvaaja käytetään näistä esineistä tässä kirjoitelmassa myös ulkomaisten vastaavien esineiden kohdalla siksi, että niiden on uskottu eri puolella maailmaa syntyneen samanlaisella tavalla (esimerkiksi angloamerikkalaisessa kirjallisuudessa niistä käytetään yleisesti vastaavaa nimitystä *thunderbolt*).

⁴ Blake 1999: 237.

⁵ ks. Green 1999: 50-51.

⁶ Blake 1999: 238.

⁷ vrt. esim. Glørstad, Nakrem & Tørhaug 2004: 95-96.

⁸ vrt. esim. Anttonen 2002: 52.

⁹ Muinaisesineitä on löydetty sattumalta irtolöytöinä tai kiinteistä muinaisjännöksistä esimerkiksi maanmuokkaustoiminnan kuten kyntämisen ja hiekanoton yhteydessä (mm. A. O. Heikel on listannut lukuisia eri tapauksia "viljelyksen tasoittavasta ja muinaismuistoja hävittävästä kädestä", pahimmissa tapauksissa useita hautaraunioita oli "ajettu sillantäytteeksi". Ks. Heikel 1894a; 1894b.). Esimerkiksi 1800-luvun kerääjät saivat kuulla, miten Räisälän Kivipellon eräs ukko kertoi esineiden löytämisestä: "[ukon aikana] kalisivat ihmisen luut aina atran kärjessä" ja ettei kyntömies juuri koskaan palannut pelloilta ilman

”*jotain kalua*” (Uino 2003: 121 < Theodor Schvindtin päiväkirjat 1876 [Schvindtica Museoviraston arkistossa]). Kansa on myös voinut saada muinaisesineitä talteen koskista esimerkiksi veden pinnan ollessa alhaalla, sillä joistamme ja koskistamme on löytynyt niiden perkaamisen yhteydessä mahdollisen veteen tehdyn uhraamisen jäljiltä lukuisia kivilaudan esineitä (ks. Huurre 1995: 67; Huurre 2003b: 192, 223). Esineitä on varmasti osattu myös etsiä kokemuksen mukaan lupaavilta vaikuttavilta paikoilta (ks. esim. Härö 1984: 24).

¹⁰ Walter W. Skeat piti tätä yleismaailmallisuuden käsitettä kivilaudtojen osalta liioitteluna, sillä hänen mukaansa ukonvaajausko puuttui kansanperinteestä monilta alueilta (Skeat 1912: 63, 79). Tämän käsitteen käyttämisen hyväksyminen tai hylkääminen liittyy kuitenkin siihen, painotetaanko laajaa eli globaalia vai paikallista näkökulmaa: toisaalta ukonkiviä puuttuu paikallisesti monilta alueilta, mutta toisaalta se on levinnyt hämmästyttävän laajalle ympäri maailman.

¹¹ Plinius 1962: 273-274; Salo 1997: 171 ja siinä mainitut lähteet.

¹² Plinius 1962: 287.

¹³ Suetonius 1993: 51.

¹⁴ kuvälähde: Balfour 1929b: 172, plate II.

¹⁵ ks. esim. Burton & Cameron 1883; Balfour 1903: 183; Montelius 1910: 60; Hildburgh 1919; Balfour 1929a: 45; Goggin 1939: 23-24; Fensham 1959: 274.

¹⁶ ks. De Booy 1915: 78-79; Reischauer 1940: 137.

¹⁷ Balfour 1903: 183; Balfour 1929a: 39; ks. myös Salo 1990: 135.

¹⁸ kuvälähde: Burton & Cameron 1883: plate XIII.

¹⁹ Farrington 1900: 206-207; Nordenskiöld 1903: 520; Waites 1919: 10-15; Balfour 1929a: 38-39; Hildburgh 1941: 18.

²⁰ ks. Glørstad, Nakrem & Tørhaug 2004: 95, 102-104 ja siinä mainitut lähteet.

²¹ ks. Lovett 1905: 333; Skeat 1912; Morgan 1983: 187-188; Klemettinen 1997: 107; Huurre 2003a: 168-169.

²² kuvälähde: Lovett 1905: 333, plate XXV.

²³ Balfour 1929a: 38.

²⁴ ks. esim. Taylor 1998.

²⁵ Esimerkiksi belemniiitejä tai echinoiittejä ei voi löytää Suomesta (Nuorteva 1996: 24); lähimmät alueet ovat Tanska ja Etelä-Ruotsi. Toisaalta esihistorialliselta ajalta on esimerkkejä, joiden mukaan fossiileja on kulkeutunut kauaksi alueilta, joista niitä on luontaisesti löydetty (Glørstad, Nakrem & Tørhaug 2004: 102, 104).

²⁶ ks. Huurre 1991: 90. Esineitä on kierrätetty myös meidän näkökulmastamme katsoen saman periodin, tässä tapauksessa rautakauden sisällä: esimerkiksi Janakkalan Kernaalan ristiretkiaikaisen haudan keihäänkärjet ovat noin 500 vuotta itse hautausta vanhempia ja peräisin mahdollisesti paikalla sijainneesta aikaisemmasta kalmistosta (Keskitalo 1950: 46).

²⁷ Huurre 2003a: 169; Huurre 2003a: 169 < Schvindt 1876-1884: 252. Joissakin tapauksissa esineen alkuperä voi kuitenkin osoittautua hyvin ongelmalliseksi: onko löytökontekstia vanhempi esine todella sijoitettu uuteen kontekstiin tarkoituksella vai onko se joutunut sinne sattumalta, esimerkiksi maanmuokkauksen yhteydessä?

²⁸ ks. Cleve 1978: 188; Luoto 1984: 101-102. Näitä on toisaalta yhtä hyvin voitu käyttää esimerkiksi pelinappuloina tai punnusten korvikkeina.

²⁹ ks. Bäckström 2000: 46-47.

³⁰ ks. Hildburgh 1919: 81; Green 1999: 51.

³¹ ks. Haavio 1967: 341.

³² Harva 1948: 74, 80; Salo 1990: 108. Ukko ja Thor vastaavat ominaisuuksiltaan toisiaan niin paljon, että heitä on jopa pidetty samana jumalana. Ukkoa pidettiin myös monen muun ilmiön jumalana, ja häntä kutsuttiin Gananderin sanojen mukaan ”*avuksi kaikkiin toimiin*”: Ukon uskottiin auttavan mm. synnytyksessä ja verenvuodon tyrehdyttämisessä, karja- ja saalisomien saavuttamisessa ja suojelevan sodassa. Ukolla oli myös ylijumalan piirteitä, mutta hän ei välttämättä ollut jumalperheen korkein hahmo (Harva 1948: 84; Haavio 1967: 167-168, 172, 174, 177; Salo 1990: 107-108; Salo 1997: 126-128; Ganander 1995: 115-117).

³³ ks. Haavio 1967: 148-178. Martti Haavio kuitenkin muistuttaa, että jokaista Ukon määrettä ei voida pitää kaikkien muiden säänjumalien ominaisuuksiin kuuluvina. Haavio toteaaakin osuvasti, että kukin kulttuuri on nostonut esille omasta säänjumalastaan niitä ominaisuuksia, joita se on kyseisellä hetkellä pitänyt tärkeinä.

-
- ³⁴ ks. Harva 1948: 88; Salo 1997: 168, 170.
- ³⁵ Aspelin 1877: 104; Harva 1948: 88. Ukonkivellä on joskus tarkoitettu myös kvartsia; ilmeisesti myös T. I. Itkosen mainitsemat valkoiset ukonkivipalat, jotka saamelaiset uskoivat pudonneen ”toisesta maailmasta”, ovat kvartsia (Itkonen 1948: 361).
- ³⁶ Harva 1948: 88-90; Huurre 2003a: 168.
- ³⁷ Juvelius 1889: 32.
- ³⁸ Itkonen 1948: 360.
- ³⁹ ks. Harva 1948: 93-94; Salo 1990: 109-110; Salo 1997: 154.
- ⁴⁰ Häkkinen 2005: 1399. Ukkoa ja ukkosta on pidetty monesti eufemismeina. On ajateltu, että kansa käytti ukkosenjumalastaan kiertoilmaisuja ehkä siksi, että ukkonen oli erityisen pelottava luonnonilmiö ja ukkosenjumalan varsinaisen nimen mainitseminen saattoi tuoda paikalla ukonilman (Harva 1948: 77; Salo 1997: 128, 134-135). Ukkosenjumalasta olisi käytetty siksi mm. kunnianimeä Ukko (vanha mies) tai deminutiivista ukkonen-muotoa (vastakkaisesta käsityksestä ks. esim. Haavio 1967: 163-164).
- ⁴¹ Mahdollinen varhainen maininta ukonvaajasta on Novgorodista löydettyssä, 1200-luvun puoliväliin ajoitetussa karjalan kielellä kirjoitetussa tuohikirjeessä: siinä mainitaan jumolanuoli, jolla on voitu tarkoittaa ukonnuolta (Talve 1990: 264).
- ⁴² Ganander 1995: 116.
- ⁴³ ks. Harva 1948: 96.
- ⁴⁴ vrt. Salo 1990: 135; Salo 1997: 174.
- ⁴⁵ ks. esim. Skeat 1912: 65; Penard 1917: 254; *Folklore* 1938: 48-50; Hildburgh 1941: 14-15; Davidson 1965: 6; Salo 1990: 108; Huurre 2003a: 168-169 ja siinä mainitut lähteet.
- ⁴⁶ ks. esim. Salo 1990: 106-107; Huurre 1991: 88.
- ⁴⁷ Balfour 1929a: 45; Harva 1948: 96; ks. myös Ettlinger 1939: 154.
- ⁴⁸ De Booy 1915: 79; Balfour 1929a: 45.
- ⁴⁹ Harva 1948: 96; Huurre 1991: 88.
- ⁵⁰ Killinen 1877: 84; tulipalojen sammuttamisesta ukonvaajan avulla ks. myös Harva 1948: 96.
- ⁵¹ Huurre 1991: 89.
- ⁵² Huurre 2003a: 168; Takala 2005: 178. Kiviesineitä on varustettu merkinnöillä myöhempinä aikoina eri puolilla maailmaa, esimerkiksi ukonvaajoihin on kaiverrettu Skandinaviassa riimuja (ks. Skeat 1912: 66; Hildburgh 1941: 16).
- ⁵³ Takala 2005: 178.
- ⁵⁴ Takala 2005: 112.
- ⁵⁵ ks. esim. Juvelius 1889: 32; Killinen 1890: 94; Hästesko 1910 & 1912: 123, 127; Balfour 1929a: 47; Balfour 1929b: 169-171; Härö 1984: 53; Salo 1990: 108. Ukonkivien käyttö lääkkeeksi jauhettuna tunnettiin Karibiallakin (Penard 1917: 259). Länsi-Afrikassakin kiviesineitä jauhettiin, ja tästä jauhosta saatiin lääkettä mm. reumatismiin (Burton & Cameron 1883: 450). Sama tapa on merkitty muistiin myös Bolivian ja Argentiinan rajaseudulta, ja sielläkin ukonkivestä saadun jauheen ajateltiin parantavan reumatismia (Nordenskiöld 1903: 520). Myös apassit jauhoivat aikaisemmilta ajoilta peräisin olevia kiviesineitä hienoksi jauheeksi, jota sitten käytettiin lääkinnällisissä tarkoituksissa (Hildburgh 1919: 85).
- ⁵⁶ ks. Harva 1948: 98; Huurre 1991: 88.
- ⁵⁷ Killinen 1880: 150.
- ⁵⁸ Skeat 1912: 62; Balfour 1929a: 39.
- ⁵⁹ Killinen 1877: 84.
- ⁶⁰ Killinen 1880: 31.
- ⁶¹ Killinen 1880: 91.
- ⁶² Killinen 1880: 92.
- ⁶³ Juvelius 1889: 32.
- ⁶⁴ ks. Harva 1948: 97.
- ⁶⁵ kuvälähde: Juvelius 1889: 32, kuva 10.
- ⁶⁶ Skeat 1912: 49, 61, 64-65; Balfour 1929a: 47; Harva 1948: 97.
- ⁶⁷ kuvälähde: Balfour 1929b: 171, plate II.
- ⁶⁸ Paasonen 1889: 99-101. W. L. Hildburgh arveli, että modifioituja ukonvaajoja on voitu käyttää hiomiseen tai kiillottamiseen (Hildburgh 1938: 18).
- ⁶⁹ ks. Härö 1984: 53.
- ⁷⁰ ks. Burton & Cameron 1883: 450; De Booy 1915: 78; Fensham 1959: 273.

⁷¹ Clarke 1877: 149.

⁷² Harva 1948: 88-89.

⁷³ ks. Huurre 2003a: 168.

⁷⁴ Harva 1948: 89; Davidson 1965: 6.

⁷⁵ Balfour 1929a: 47.

⁷⁶ Hildburgh 1941: 17.

⁷⁷ De Booy 1915: 79.

⁷⁸ Burton & Cameron 1883: 449.

⁷⁹ Penard 1917: 254.

⁸⁰ De Booy 1915: 79. Monet kivikaudelta peräisin oleviin kiviesineisiin eri puolilla maailmaa liitetyt uskomukset ovat samankaltaisuudessaan niin huomattavia, että ne indikoivat ukonkiviperinteen kohtalaisen myöhäistä leviämistä. Tässä yhteydessä todennäköisin selitysmalli on perinteen leviäminen löytöretkien aikana, eurooppalaisten mukana. Löytöretkethän alkoivat jo silloin, kun eurooppalaiset oppineetkin vielä hyväksyivät yleisesti ajatuksen ukonkivien taivaallisesta alkuperästä. Lisäksi kesti pari sataa vuotta, ennen kuin niiden synty selitettiin yleisesti ihmisen, ei luonnon- tai jumalvoimien, kautta. Nämä pari sataa vuotta ovat hyvinkin saattaneet olla riittävä aika ukonkiviuskomusten globaalille leviämiselle. Tämänkaltaista ajatusta ovat tukeneet useat tutkijat, joiden mukaan ukonkiviperinne olisi levinnyt yhdestä paikasta, luultavimmin Euroopasta, käsin (Skeat 1912: 70; Hildburgh 1919: 83-84; Balfour 1929a: 48; ks. myös Beauchamp 1891: 272). Luonnonvoimiin kuten tuleen, sateeseen ja ukkoseen liittyvä kansanusko on toki jo sinänsä tiettyssä määrin yleismaailmallista, eikä toisaalta ole syytä ajatella, etteikö paikallisilla ei-eurooppalaisilla kulttuureilla olisi voinut olla ukonvaajoihin liittyvää omaa uskomusperinnettään. Tiettyjä, eri puolilta maailmaa tallennettuja hämmästyttävän yhdenmukaisia piirteitä kansanuskon detaljeissa ei voi kuitenkaan pitää puhtaasti sattumana. Todennäköinen selitysmalli tässä suhteessa voisikin olla eurooppalaisen ukonkivifolkloren sekoittuminen paikalliseen, vanhempaan perinteeseen (vrt. Hildburgh 1919: 83).

⁸¹ kuvälähde: Balfour 1929b: 168-169, plate I.

⁸² ks. Montelius 1910: 60; Davidson 1965: 6; Huurre 2003a: 168.

⁸³ ks. Harva 1948: 91.

⁸⁴ Burton & Cameron 1883: 449-450.

⁸⁵ vrt. Taylor 1998: 142.

⁸⁶ Nuorteva 1996.

⁸⁷ ks. De Booy 1915: 80; Penard 1917: 255; Goggin 1939: 23-24; Davidson 1965: 6. Gogginin mukaan on tosin myös tietoja, joiden mukaan esine oli kokeen perusteella oikea ukonvaaja silloin, jos lanka paloi (!)

⁸⁸ *The Journal of American Folklore* 1891: 27; Nordenskiöld 1903: 519-520; Goggin 1939: 24; ks. myös Penard 1917: 256.

⁸⁹ Trigger 1989: 47, 52-53.

⁹⁰ Hooper-Greenhill 1992: 70, 79-80.

⁹¹ Moberg 1963: 83.

⁹² Balfour 1929a: 40-41; Shorr 1935: 428-430; Trigger 1989: 52-54.

⁹³ Shorr 1935: 429.

⁹⁴ Franssila 1900: 317; Montelius 1910: 60.

⁹⁵ ks. esim. Takala 2005: 146-147, 161. Kiviesineiden rahallinen arvo ylittikin joskus uskon niiden maagisista ominaisuuksista: esimerkiksi noituutta harjoittavat ostivat ja keräsivät sekä myivät tai vuokrasivat ukonvaajoja suojelemaan haltijaansa taudeilta, vaaroilta ja puutteelta (ks. Härö 1984: 53).

⁹⁶ ks. esim. Goggin 1939: 23; Takala 2005: 75, 145, 147, 178, 190. Esimerkiksi Killinen kertoo, miten hänen haltuunsa saama reikäkivi oli ollut Noormarkun Kivijärven kylän Isonviidan torpan 80-vuotiaalla muorilla tämän nuoruudesta asti. Muori oli säilyttänyt esinettä ”*niin kuin pienenä kotilääkärinä.*” (Killinen 1880: 149-150). Kaikkea vanhoilta ajoilta peräisin olevaa ei kuitenkaan aina ole säilytetty: esimerkiksi Euran Nuoranteen kartanon isäntä oli hukannut maasta löytämänsä pronssilevyt, renkaat ja vitjat, koska ei osannut pitää niitä arvossa (Killinen 1880: 42-43).

⁹⁷ Samankaltaisesta ilmiöstä kiinteisiin muinaisjäänöksiin liittyen ks. Champion & Cooney 1999: 197, 206. Muinaisjäänöksiä koskevan kansanperinteen on nähty toimivan niiden koskemattomuuden varmistajana (esimerkiksi Eurasta kerrottiin löytyneen tallin perustuksista rautapuku eli haarniska, mutta se oli kaivettu takaisin maahan, jottei sen omistaja olisi suuttunut [Killinen 1880: 43]), vaikka muinaisjäänösten kaivelu niihin liitettyjen aarteiden toivossa on toki toiminut myös päinvastaisella tavalla.

Maasta on ymmärretty Suomessa löytyvän arvotavaraa jo 1550-1700-lukujen löytötietojen perusteella, ja löytäjän epäedullinen asema muinaismuistolainsäädännön piirissä vei esineitä upokkaisiin ja yksityisiin kokoelmiin (Härö 1984: 7, 13-14, 24). Kansa ei ilmeisesti (ehkä omasta teknologisesta tasostaan johtuen) ole kiinnittänyt pronssi- ja rautakauden metalliesineisiin samanlaisia mystisiä ominaisuuksia kuin kivistä valmistettuihin (tai sitten taloudellinen hyöty on mennyt uskomusten edelle, vrt Härö 1984: 24): muinaisesineiden kerääjät saivat 1800-luvulla kuulla pelloista ja kummuista löytyneistä metalliesineistä, joita oli mm. myyty tai ne olivat ”joutuneet vaskenvalajien käsiin” (Uino 2003: 121) - monessa tapauksessa kalmistojen esineitä on voitu tarkoituksellisesti ryöstää ja sulattaa uudelleenkäytettäväksi (ks. esim. Taavitsainen 1992). Hautojen ryöstöstä onkin vahvoja viitteitä esimerkiksi Ruotsissa (ks. Nordahl 2001: 16, 42, 48). Toki materiaalilla on varmasti ollut oma osansa tässä käytännössä: kiviesineiden myöhempi, uskomuksien ulkopuolinen hyötykäyttö näyttää ehkä juuri niiden materiaalista johtuen rajoittuneen lähinnä kovasimina toimimiseen. Kivikauden esineisiin yhdistetty kansanusko on kuitenkin omalla tavallaan edesauttanut niiden keräämistä ja säilyttämistä, joskaan se ei välttämättä suojannut esineitä kokonaan: niihin piirretyt viisikannat kertovat siitä, miten kansanperinne on voinut toimia sekä muinaismuistoja suojelevana että rappeuttavana voimana. Esineiden rappeutuminen kansanuskon seurauksena on nähtävissä myös tavassa raaputtaa kiviesineiden pinnasta kivijauhoa, joka on voinut johtaa jopa esineen täydelliseen tuhoutumiseen. Ukonvaajoja on myös modifioitu esimerkiksi poraamalla niihin reikiä, jolloin niistä on saatu mukana kannettavia amuletteja (ks. Balfour 1929b: 169, Hildburgh 1938; Ettliger 1939: 154.).

⁹⁸ Härö 1984: 54, vrt. alaviite 97.

⁹⁹ ks. esim. Killinen 1880: 24, 91; Killinen 1890: 94-95; *The Journal of American Folklore* 1891: 27; Davidson 1965: 6; Huurre 1991: 90; ks. myös Juvelius 1889: 31-32.

¹⁰⁰ Killinen 1890: 94.

¹⁰¹ Nordenskiöld 1903: 520; De Booy 1915: 79-80; Penard 1917: 253; Balfour 1929a: 48; *Folklore* 1938: 49.

¹⁰² Lewis-Williams 2004: 229 < Ingold 1992: 53.